

प्रकरण पाचवे

निष्कर्ष

जगाच्या पाठीवर कोणत्याही मानवी समूहाचे अंतरंग समजावून घ्यावयाचे असतील तर आपण सहजगत्या तेथील साहित्यावरून नजर फिरवण्याचा प्रयत्न करतो. कारण साहित्य म्हणजे समाजाचा व तेथील लोकांच्या मनाचा आरसा आहे. ज्या साहित्यात समाजातील विविध अंगांनी चाललेल्या सूक्ष्म हालचाली आणि तरंग व्यक्त होतात, जे तरंग आपणास जाणवतात, ते साहित्य आपल्याला आवडते. साहित्याची ही आवड फक्त सुशिक्षित लोकांपुरती मर्यादित नाही. ज्यांनी कधी पाटी-पेन्सिल हाती धरलेली नही अशा व्यक्तींनी सुद्धा आपल्याला सहजपध्दतीने इतिहास, रामायण, महाभारत, पुराणे, गीता, संतचि अर्भंग इत्यादी मधून स्वतःला जाणवणारे अनुभव व्यक्त केले आहेत. म्हणूनच आपल्या जीवनात साहित्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. माणसाने लिहिण्याची, बोलण्याची, वाचण्याची कला शोधून काढली. ती विकसित केली व त्या माध्यमातून समाजाचा आविष्कार प्रकट केला. म्हणूनच आपण आज साहित्यातील स्त्रीविषयक विचारांचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत.

आजच्या जीवनात सर्वच क्षेत्रात स्त्री-पुरुषांच्याबरोबर कार्य करीत असताना दिसते. साहित्यात मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब उमटते. म्हणून त्या साहित्यात स्त्रीजीवनाचे चित्रण येणे क्रमप्राप्तच आहे. स्त्री व पुरुष मानवी जीवनाची प्रमुख अंगे आहेत. स्त्रीविना पुरुष किंवा पुरुषाविना स्त्री ही कल्पना माणसाच्या जीवनात कमतरता आणणारी गोष्ट आहे. स्त्री अनेक नात्यांनी पुरुषाच्या जीवनात येते. अशा या स्त्रीचे मराठी कथात्मक साहित्यातील चित्रण लक्षात घेण्यापूर्वी तिचे भारतीय संस्कृतीत काय स्थान होते व आहे याचा थोडा विचार करावा लागेल.

भारतीय संस्कृतीतील स्त्रीचे स्थान :-

मनुस्मृती, वेद, पुराणे व भगवद्गीता इत्यादी हिंदू धर्मग्रंथातील विचारावर भारतीय जीवन पध्दती आधारलेली पहावयास मिळते. हजारो वर्षांपासून या ग्रंथांतील विचारांनी भारतीयांच्या जीवनचे नियमन केलेले दिसून येते. "चातुर्वर्ण्यम् मया सृष्टम् गुणकर्म विभागशः" असे श्रीकृष्णाने भगवद्गीतेत सांगितले आहे. समाजाचा गाडा सुरळीत चालण्यासाठी त्याची आवश्यकता होती, अशी त्यास पुष्टीही जोडली आहे. पण तेथील पुरुषप्रधान संस्कृतीने यापुढे जाऊन "स्त्री" चा पाचवा वर्ग कल्पून तिला आपल्या मनाप्रमाणे राबवून घेण्याचा अनिष्ट पायंडा सुरू केलेला आहे. एकीकडे "स्त्री" चा जगन्माता, देवी म्हणून गौरव करायचा तर दुसरीकडे "मोक्ष मार्गातील धोंड" म्हणून तिची अवहेलना

करायची आता दुटप्पी धोरणात भरडणारी स्त्री आपल्यापुढे उभी राहते. "यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवतः ~~यत्र~~ तस्तु पूजन्ते सर्वास्तत्राफिला क्रियः" असे म्हणणारा मनु दुस-या ठिकाणी "न स्त्री स्वात्त्र्य मर्ति" असे सांगून स्त्री जातीला गुलामगिरीचे जीवन बहाल करतो. स्त्रीने त्या त्यावेळी पित्याच्या, पतीच्या व मुलाच्या आधारे जगावे असे सांगून तिला अबला किंवा दुबळी ठरवतो. त्याचठिकाणी तो पुरुष जातीला स्त्रीपेक्षा वरचढ लेखतो. पुरुषाला अमर्याद स्वात्त्र्य देतो. यातूनच पुरुषप्रधान संस्कृतीची निर्मिती झाली असावी. पिता कुटुंबाचा प्रमुख गणला गेला की त्याची कुटुंबावर अमर्याद सत्ता असणे ओधानेच आले. या सत्ता लालसेतून स्त्रीला समाजात, कुटुंबात दुय्यम स्थान मिळाले.

या कालखंडातच स्त्री ही पुरुषाच्या मालकीची वस्तू गणली गेली. तिला स्वतःच्या मनाने वागणे कठीण झाले. एका अधाने ती पुरुषाची गुलामच झाली. गुलामिर्षी धडे देण्यासाठी एका समाजगटाने काल्पनिक देवधर्म निर्माण करून स्वर्ग-नरकाची भ्रामक कल्पना मांडली. स्त्री शूद्रांना अज्ञानात ठेऊन लुबाडले. त्यांचा छळ केला. आपले वर्चस्व कायम टिकून रहावे म्हणून देवधर्माच्या नावाखाली भितक्या काही कल्पित्या काढता येतील तेवढ्या काढल्या. स्त्रीच्या माथी प्रातिव्रत्याची कल्पना मारून तिने विवाहबाह्य काम व्यवहार केला तर भयंकर अपराध मानला गेला. त्यातूनच एकप्रतिव्रत निर्माण झाले. पती मेला तर तिने आजन्म दुसरे लग्न न करताच राहिले पाहिजे अशी सक्ती करण्यात आली. त्यातूनच सखी जाणे, केशवपन करणे, पुनर्विवाह न करणे इत्यादी पाशावी अत्याचार स्त्रीवर होऊ लागले. पुत्र झाला तर वंश टिकतो व मोक्षप्राप्ती मिळते. या खुळचट समजुती सांगितल्या गेल्या. त्यामुळे पुत्र नसलेल्या वाई स्त्रीचा छळ होऊ लागला. प्रपंच करूनही परमार्थ साधता येतो असे सांगणा-या एकनाथासारख्या संतानी देखील स्त्रीची निंदा केलेली पाहवयास मिळते. कारण ते एकनाथी भागवतात म्हणतात,

"पुरुषासी घावया दुःख । स्त्री संगची आवश्यक
पुत्र पौत्राद्वारा देख । नाना दुःख भोगवी
संको स्त्रियांची भोटी । नको स्त्रियांची गोष्टी
स्त्री देखिताची दिदी । उठाउठी पळावे ।"

संतानीच जर असे म्हटले तर मराठी माणूस स्त्रीची उपेक्षा करण्यात मग कसा बरे उहील ? या पार्श्वभूमीवरूनच भारतीय साहित्यात स्त्रीचे चित्रण केलेले आहे. स्त्रीला कसा प्रकारे जीवन जगावे लागते, तिचा कसा छळ होतो, याचे वर्णन मराठी कथा, कविता, कादंबरी, नाटकात होऊ लागले

व अशी चित्रणे मराठी साहित्यात येऊ लागली.

महात्मा फुले कालीन स्त्रियांची परिस्थिती :-

1848 मध्ये अमेरिकेत स्त्रियांच्या उध्दाराची चळवळ सुरू होती. त्याचवेळी भारतीय समाजातील स्त्री सामाजिक, मानसिक व वैचारिक दिवाळखोरीच्या खाईत गर्कें घेत होती. हिंदू शास्त्राच्या मते स्त्रिया आणि शूद्र यांना विद्येचा अधिकार नव्हता. स्त्री ही विश्वासास अपात्र, त्याचप्रमाणे दुष्ट, चंचल, अविचारी, स्वैर मानण्यात येई. स्त्रीने शिक्षण घेणे म्हणजे समाजाच्या दृष्टीने भ्रष्टाचार करणे होय. जर तिने शिक्षण घेतले तर तिला अकाली वैधव्य येते अशी समजूत होती. स्त्रियांनी पायात जोडे वा वाहणा घालणे ही अपवित्र गोष्ट समजली जात होती. तिने छत्री वापरली तर पुरूषांचा अपमर्द होई. वडिलधा-या मंडळींच्या देखत नव-याशी बोलणे हे असभ्य वर्तन मानले जाई. स्त्रीने नव-याच्या पंक्तीस जेवणे ही अपमानकारक गोष्ट ठरे. ती पारतंत्र्यात होती. विद्याभ्यासामुळे तिची पाचारणाकडे प्रवृत्ती वाढिले. तिच्या बुद्धीने वागले असता सर्वनाश होतो. स्त्री ही दोषांची व अज्ञानाची खाण होती. तिला अशा त-हेने स्वातंत्र्य अजिबात मिळत नसे.

वरील परिस्थितीबरोबर बालविवाह, जरठ-कुमारी विवाह, विधवा पुनर्विवाह बंदी होती. केशवफन, बहुपत्नी अशा रूढी होत्या. दीडशे वर्षांपूर्वी या हिंदुस्थानात स्त्रियांची अवस्था अत्यंत करुण होती. हीन-दीन विधवा आपल्या कच्छ्या-बच्छ्याकडे पाहून जगत होत्या. केवळ मरण येत नाही म्हणून आपल्या भावना जाळून कित्येक लहान-लहान मुलींनी म्हाता-या नव-या च्या गळ्यात वरमाला घातल्या होत्या. पतीच्या मृत्यूनंतर कृतीतरी जिवांच्या चिता रचल्या होत्या. या अश्रुपूजिवंसा आक्रोश कोणाला रेकू येत नव्हता. या अबलांची दया कोणाला आली नाही. उलट नशिबाला दोष देऊन मूकरूदन करण्यापलिकडे त्या काहीही करू शकत नव्हत्या. नाना प्रकारच्या अशा-स्त्रीय रूढी आणि चालींचे प्राबल्य माजल्यामुळे हिंदू समाजातील जीवन झाकाळलेले होते. या सर्व गोष्टीं-विरुद्ध बंड उभारणे अत्यंत गरजेचे होते.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील स्त्रीच्या चित्रणाचे स्वरूप :-

1857 साली प्रसिध्द झालेली बाबा पद्मनजी यांच्या "यमुना पर्यटन" या मराठीतील पहिल्या स्वतंत्र कादंबरीने वास्तववादी चित्रण रेखाटले आहे, विधवांचे दुःख मांडण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. यापूर्वीच म.फुले यांनी शूद्रादिकांना शिक्षण देण्याचे व विधवा विवाह घडवून आणण्याचे कार्य सुरू केले होते. शिक्षण नसल्यामुळे स्त्री व शूद्रांना तेथील आर्यभटांनी छळले.

त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व फटवून दिले. आगरकर, ह.ना.आपटे, वामन मल्हार जोशी यांनी परंपरा वृत्तीवर आघात केला. हरीभाऊंनी स्त्री स्वातंत्र्याचे महत्त्व फटवून दिले. स्त्रीला मिळणारी अमानवी वागणूक व तिचा छळ याचे चित्रण केले, "पण लक्षात कोण घेतो" या कादंबरीतून संयुक्त कुटुंबपध्दती यामुळे स्त्रीला किती दुःख सहन करावे लागते याचे वेधक चित्रण येते. त्यामध्ये जबरी-विवाह, जरठ-कुमारी विवाह, विधवेला मिळणारी अमानुष वागणूक, स्त्रीला शिक्षण दिले तर तिचे दुःख कमी होईल, याचा विचार येतो. यादृष्टीने यमू मुंबईला जाऊन शिक्षिते, सभोत व्याख्याने देते, याचे थोडेसे विवेचन आले आहे.

ह.ना.आपटेनंतर म्हणजे 1920 ते 47 या कालखंडात स्त्रियांच्या समस्यांना वाचा फोडण्याचे व तिच्यात जागृती निर्माण करण्याचे कार्य वा.म.जोशी, श्रीधर केतकर, भा.वि. वरेरकर, वि.स.खाडिकर, ना.सी.फडके, साने गुरुजी, ग.त्र्यं.माडखोलकर, पु.ल.देशपांडे हे त्या वेळचे कादंबरीकार करीत होते. या कालखंडात स्त्रीकडे सहाजुभूतीने पाहिले जात होते. स्त्रियांत सुधारणा होऊन त्यांचे जीवनमान उंचवावे अशी तळमळही या लेखकांच्या मनात होती. त्यामुळे या लेखकांनी सुधारणावादी दृष्टीकोनातून स्त्रियांची विचित्रे रेखाटलेली पाहवयास मिळतात.

मराठी कथात्मक साहित्यातील स्त्री चित्रण :-

आपटेनंतर म्हणजे 1920 ते 40 या काळात स्त्रीचे चित्रण बदलत गेलेले दिसते. या कालखंडात स्त्रीकडे सहाजुभूतीने पाहिले जात होते. त्यांच्यात सुधारणा होऊन जीवनमान उंचवावे अशी तळमळही या लेखकांच्या मनात होती. स्त्रीवर पुरुषांची जाचक बंधने असू नयेत असे विविध विषय हाताळले गेले होते.

1960 नंतर मराठी वाङ्मयात दिसणारी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे दलित साहित्याची निर्मिती होय. आजपर्यंत पांढरपेशी वर्गाच्या जीवनावर पांढरपेशी लेखकच लेखन करीत होते. पण पुढे अबिडकरांच्या प्रेरणेमुळे शिकलेला, तळागाळातला माणूस लेखन करू लागला. दीन-दलित स्त्रियांच्या व्यस्था, वेदनचे चित्रण होऊ लागले. जन्मामुळे दलित म्हणविणारे लेखक आपल्या-वरील अन्याय, अत्याचाराचे चित्रण करू लागले.

शंकरराव खरात, बाबुराव बागूल यांनी आपल्या कथांतून स्त्रियांच्या जीवनाचे यथार्थ चित्रण केले आहे. सासू, नवरा, मुलगा व समाजाकडून होणारा तिराक, काँडी याचे ते प्रत्यक्ष चित्रण करतात. दलित साहित्यात मात्र हे बंद करणा-या ब-याच स्त्री व्यक्तीरेखा

पाहावयास मिळतात.

स्कंदरीत मराठी वाङ्. मयातील स्त्रियांच्या चित्रणद्धा विचार करायचा ठरवले तर स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील अशिक्षित स्त्री शिक्षण घेऊन अडगळीच्या खोलीतून बाहेर आली. पण तिच्या मनावरचे गुलामीचे संस्कार गेले नाहीत. पुरुषाच्या अधिपत्याखाली राहूनच आपले स्वातंत्र्य ती शोधण्याचा प्रयत्न करू लागलेली दिसते. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडातील स्त्रीमध्ये समानतेचा टक्क मागण्याइतकी धाटई आली. सभा-संमेलनात भाग घेऊन अन्याय अत्याचाराविरुद्ध ती दाद मागू लागली. तरीसुद्धा तिच्याकडे पाहण्याचा पारंपारिक दृष्टिकोन काही बदलेल असे वाटत नाही. पुरुष-वगनि तिचे गरजेपुरते स्वातंत्र्य मान्य करून " भोगवस्तू " या पलीकडे तिला किंमत दिली नाही. 1960 नंतर स्त्रीमुक्तीच्या चळवळीला जोर आला. तरी ही हुंड्याचा जो प्रश्न सुरवातीच्या काळात होता तो आता बिकट झालेला दिसतो. मुलीला हुंडा घावा लागतो, म्हणून मुलीपेक्षा मुलगा झालेला फायदयाचा हा विचार बळावला. व त्या पोटी मुलीचा असलेला गर्भ मारण्याचा एक प्रकार अस्तित्वात आला. म्हणजेच स्त्रीजातीवर पाशावी अत्याचार करण्याचा प्रकार सुरू झाला. लग्न होऊन हुंडा नसल्यामुळे हुंडाबळीमुळे स्त्रियांच्या जिवात धोका निर्माण झाला. त्यामध्ये काहीना जिवात मुकावे लागले. आजची स्त्री सुशिक्षित, कितीही बुध्दीमान, कर्तृत्वशाली असली तरी स्त्रीत्वपावित्र्य टिकविण्याची जबाबदारी तिच्यावर पुरुष संस्कृतीने लादलेली आहेच. म्हणून तिला घराबाहेर पडण्यास समाजाचे भय हे उरतेच.

स्त्री ही पतीची निष्ठा व ध्येय यात गुंतली की तिचे स्वतंत्र अस्तित्त्व राहत नाही. स्वतंत्र वृत्तीने तिने जगण्याचा प्रयत्न केला की तिची सुरक्षितता धोक्यात येण्याचे भय तिला असते. अशा या गर्तेत पूर्वसारखी आजची ही स्त्री उभी आहे. म्हणून ख-या अर्थाने समाज घटक म्हणून कुटुंबात व समाजात स्त्रीचे आजही गौण स्थान आहे हे डॉ.भालचंद्र फडके यांचे म्हणणे आहे. स्त्री जीवनावर व मराठी साहित्यातील बदलत्या स्त्री जीवनावरही प्रकाश टाकणारे आहे. माणसाला नव्या स्त्रीचे चित्रण यापुढील मराठी वाङ्मयात निर्माण झालेले पाहावयास मिळेल, असे मला वाटते. स्त्री असे की पुरुष, जोपर्यंत त्यांच्या मनात परस्परांविषयी दुजाभाव राहिल तोपर्यंत स्त्रीकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन पारंपारिक असेल. आणि तिचे साहित्यातील चित्रही त्याच भूमिकेतून होत राहील. हे ही येथे नमूद करावेसे वाटते.

दलित वर्गातील स्त्रियांचा अभ्यास केला असता आपल्याला त्यातून काही निष्कर्ष काढता येतील. त्यापैकी पुढीलप्रमाणे :-

- × सर्वच दलित कथेचे व्यवच्छेदक लक्षण म्हणजे त्यात वेदना, विद्रोह व नकार यांचे चित्रण असते. शंकरराव खरातांनी सुरूवातीपासूनच आपल्या कथेत दलितांच्या वेदनेला वाचा फोडली आहे. बाबुराव बागूल यांच्या कथेत विद्रोह व नकार यांचे अधिक प्राबल्य आहे. शंकरराव खरातांनी आपल्या कथा मराठी साहित्याच्या कथापरंपरेतच लिहिल्या. त्यांच्या कथांचा अभ्यास मराठी कथा व दलित कथा या दोन्ही अंगांनी करता येतो. त्यांनी दलितांच्या वेदना आपल्या कथेद्वारे व्यक्त केल्या. बाबुराव बागूल हे दलित साहित्याच्या निर्मितीनंतरच्या कालखंडातील कथाकार असून त्यांनी आपल्या कथेतून विद्रोह व नकार यांचे वास्तव चित्रण प्रभावी लेखणीद्वारे केले आहे.
- × मराठी साहित्याच्या सुमारे 100 वर्षांच्या कालखंडाचा विचार करता त्यातील स्त्री घर-संसार, चूल-मूल सांभाळून घराबाहेर आलेली, ऑफिसात व कारखान्यात काम करणारी व नंतर आकाशापर्यंत उडवण करणारी दिसते. मात्र दलित साहित्याचा जन्मच 1960 नंतरचा असल्याने या कालखंडातील दलित स्त्रीची वाटचाल त्यामानाने फारच कमी आहे. तथापि सुमारे 30 वर्षांच्या कालखंडाचा विचार करता ही प्रगतीची वाटचाल अधिकच आहे.
- × दलित स्त्रियांना शारीरिक कष्टाचे काम, मोलमजुरी, रोजगार केल्याशिवाय अन्नाचा प्रश्न सोडवता येत नसल्याने त्यांना बालपणापासूनच बाह्य जगाशी व्यवहारी संबंध ठेवावे लागत असत. यामुळेच पांढरपेशी समाजातील नोकरी करणा-या स्त्रियांपेक्षाही दलित स्त्रियांमध्ये अधिक "मोकळेपणा" जाणवतो. या मोकळेपणाचे प्रत्यंतर तिच्या वागण्यात, बोलण्यात दिसून येते.
- × पूर्वीची दलित स्त्री पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेल्या व्यवसायात आपल्या पतीला मदत करत होती. त्याला धंद्यात मदत करून प्रपंचाचा गाडा ओढत असल्याचे आढळते. म्हणजेच या स्त्रिया कष्ट करणा-या आहेत. आपल्या नव-याच्या कामात हातभार लावत असत. उदा. "सांगावा", "नवस", "दोंडी", "जागल्या इत्यादी कथांतील स्त्रिया.
- × स्त्रीपात्रे अगतिक-असहाय्य बनून इतरांच्या वासनेची शिकार झालेली आढळतात. तर काही वेळा अंधश्रद्धेतून स्वतःचे नुकसान करून घेणा-या आहेत. प्रसंगी पोटासाठी चौ-यामा-या करणा-या स्त्रिया आहेत. या स्त्रिया निरक्षर असल्याने अंधश्रद्धेवर विश्वास ठेवतात. त्यामुळे देव-देवर्षी, नवस-सायास करण्यात रूढी मग्न आहेत. उदा. "नवस", "लागीर", "धोंडाई देवरूपीण", "ओळख" इ. कथा.

- × पूर्वीची दलित स्त्री तिच्यावर समाजाने केलेले अनेक अत्याचार आर्थिक परिस्थितीमुळे व सामाजिक परिस्थितीमुळे सहन करत होती. पण आता ती या अत्याचारांविरुद्ध बंड करताना आढळते. तर काही प्रसंगी या अत्याचारांविरुद्ध झगडा ही करते. त्याविरुद्ध ती ठामपणाने उभी राहते व स्वतःच्या समानतेची मागणी करताना दिसते. स्त्री-मुक्ती चळवळीची बिजे दलित स्त्रियांच्या बंडात व झगड्यात रुजलेली असावीत असे वाटते.
- × स्त्री म्हणजे वडामासाची उपभोग्यवस्तू असून तिचे मन गृहीत धरले गेले नाही. त्यामुळे पुरुषांचे वर्चस्व, समाजव्यवस्था, दारिद्र्य, अज्ञान या भाराखाली दलित स्त्री दडपून गेली आहे. या सर्वांची बंधने तिच्यावर जन्मापासूनच लादलेली आहेत. तथापि ही बंधने झुगारून घ्यावीत असे वाटत असले तरी चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, अज्ञान, शिक्षणाचा अभाव, दारिद्र्य इ.मुळे ते तिला पूर्णपणे शक्य झाले नाही.
- × 20 व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत म्हणजे 1950 च्या दरम्यान दलितेत्तर समाजातील जे जे विवाह होत असत ते बंधनानुसार पार पाडले जात होते. घरच्या लोकांच्या बंधनांप्रमाणे विवाह घडवून आणले जात होते. त्यावेळी विवाहबाहय संबंध ठेवणे हे रूढीला, परंपरेला अमान्य होते. पण पुढे दलित समाजातील स्त्रियांवर अनेक दुर्दैवी प्रसंग व अन्याय ओढवू लागले. त्यामुळे त्यांना काहीवेळेला स्वतःचा पती जिवंत असताना, तर काहीवेळेला पती जिवंत नसताना विवाहबाहय संबंध ठेवावे लागलेले आढळतात. काहीवेळेला आर्थिक परिस्थितीमुळे देखील विवाहबाहय संबंध जोडावे लागलेले आहेत. उदा. बाबुराव बागूल यांच्या "आई", "भांडवल" ह्या कथांचा उल्लेख करावा लागेल. त्याचप्रमाणे विधवांना पुनर्विवाह करण्यास सुरुवातीच्या काळात परवानगी नव्हती. दलित समाजाला ते रुचतही नव्हते. तरीसुद्धा विधावा स्त्रियांनी पुनर्विवाह केल्याची नोंद बाबुराव बागूल यांच्या "आई" या कथेत आढळते.
- × भारतीय समाजात पुरुषवर्ग लेखन, वाचन करताना दिसतो. मात्र स्त्रीवर्गाला यापासून दूर ठेवले आहे. त्यामुळे पुरुषांच्या तुलनेने स्त्री लेखिकांचे व वाचकांचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. लेखिकांची साहित्य निर्मिती कमी असून त्यामानाने दलित लेखिकांनी केलेले स्त्रीचित्रण विस्तृत आहे. त्यांनी फक्त दलित समाजातीलच स्त्रीचे चित्रण केले आहे असे वाटत नाही तर त्यांच्या साहित्यात समग्र समाजातील स्त्रियांचे चित्रण आले आहे. दलित स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत मग अस्ती तरी तिला मात्र आपल्या मुलाबाळांनी शिकावे, नोकरी करावी, आपल्या वाटयाला आलेले भोग मुलांच्या वाटयाला येऊ नयेत यासाठी मुलांनी शिक्षण घ्यावे असे तिला वाटत असते. उदा. "विद्रोह", "आई" या सारख्या कथा.

- × आजचा काळ स्त्री स्वातंत्र्याचा व मुक्तिचळवळीचा असल्याने स्त्री आपले मनोगत स्पष्टपणे व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करते. या परिस्थितीत दलित स्त्री मागे असणे त्वाभाविकच आहे. तथापि ती घाबरून पायाच्या अंगठ्याने जमिनी टोकरणारी व तोंडातून आवाज न काढणारी दलित स्त्री नाही. ती काहीवेळा आवाज चढवून खड्या सुरात शिवांच्या आणि अलंकारिक भाषेचा उपयोग करून चारचौघात उत्तम भांडू शकणारी, प्रसंगी मधाळ बोलणारी दलित स्त्री आहे.
- × दलित स्त्री अद्याप ग्रामिक व्यवहाराकडे फारशी वळलेली नाही. दलित स्त्रीने स्वच्छ राहणे हे ही येथे शक्य होत नाही. तिचे संपूर्ण आयुष्यच दुःखात जाते. त्याचबरोबर सगळा दिवस कष्टाच्या कामात निघून जातो. मग तिला लिहिण्याची सुविधा किंवा शिक्षणासाठी शाळेत जायला वेळ कुठून मिळणार ?
- × दलित स्त्रीच्या ठिकाणी व्यावहारिक शहोणपण अधिक आहे. पण शिक्षणाच्या संदर्भात जर विचार केला तर दलित स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. हे प्रमाण सर्वसाधारण दहा टक्के इतके आहे. त्याचबरोबर रामोशी, भंगी यासारख्या दलित जातीतील स्त्रिया शंभर टक्के सिरक्षर असल्याची नोंद आहे.
- × दलित साहित्यातील स्त्रीचा नकार हा जातीधर्माच्या आणि पुरूषी शोषणापासून मुक्तीचा पुकार वाटतो. स्त्रीच्या कथा - व्यथा दलित साहित्याने हाताळल्या आहेत. " माणूस " म्हणून तिचे देहवर्णन, तिची मादकता ही पुरोगामी साहित्याने भासमय केली होती, गोंजारली होती. ते वर्णन दलित साहित्यात आढळतच नाही. दलित साहित्यातील स्त्री चित्रण कधी वाचकांची मानवता उचंबळून आणते, तर कधी शोकड्या छिन्नातून भान देत असते.
- × दलित साहित्यात नोक-या करणा-या स्त्रियांचे चित्रण अधिक नाही. कारण शिक्षणाचेच प्रमाण कमी असल्याने याचे चित्रण फारच कमी आढळते.
- × ज्या स्त्रियांना लेखनाची हौस असते, त्यांना फुरसत असतेच असे नाही. कारण बहुसंख्य दलित स्त्रिया ग्रामीण विभागातच राहणा-या आहेत. त्यामुळे दलित साहित्यातील कथे-मधून आपल्याला दिसलेली स्त्री बदलेली पाहण्याचे भाग्य केव्हा लाभेल अशीच शंका मनामध्ये निर्माण होते. विकासाची गती मंद आहे, याची बोचणी वेळोवेळी होते. हा साहित्यबाह्य विचार अस्सा तरी साहित्याच्या अभ्यासानेच मनामध्ये हा विचार निर्माण झाला, म्हणून त्याची नोंद केली आहे. कारण आपली राष्ट्रीय संपत्ती म्हणजे केवळ भौगोलिक सीमा नव्हेत. आपली खरी-खुरी संपत्ती, राष्ट्रीय धन म्हणजे या देशातील संपूर्ण जनता होय. यांचा विकास, यांची प्रगती

हीच देशाचा विकास व प्रगती होय, आणि या दृष्टीने विचार करता अनंत काळापर्यंत अंधीक्षित , अडाणी राहिलेला या समाजातील दलितांचा वर्ग जोपर्यंत शिक्षण घेऊन प्रगती करीत नाही, तो पर्यंत देशाची प्रगती होणार नाही असे वाटते.

दलित स्त्रीला शिक्षणाचे महत्त्व पटल्याने आज ती शिक्षणाकडे वळलेली दिसते. आपल्या मुलाबाळांना चांगले शिक्षण घावे यासाठी ती धडपडताना दिसते. शंकरराव खरात व बाबुराव बागूल यांच्या कथेत शहरातील नोकरी करणा-या दलित स्त्रियांचे चित्रण आढळत नाही. पण पुढे हे चित्र लवकरच बदललेले पहायला मिळेल असे वाटते.

पूर्वीच्या लेखकांनी ज्या उपेक्षित, दलित समाजातील व्यक्ती, घटना, प्रसंग यांना आपल्या लेखणीने वाड.मयात कधीच स्थान दिले नाही, त्या दलितातील दलित समाजातील स्त्री-पुरुषांचे भावविश्व, दुःख, वेदना, समस्या इ.ना शंकरराव खरात व बाबुराव बागूल यांनी वाचा फोडून त्यांना वाड.मयात अजरामर केले आहे. मराठी दलित कथेला त्यांचे हे श्रेष्ठ योगदान आहे हे कोणालाही कबूल करावे लागेल.